

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ РІДНОЇ МОВИ

УДК 808.5:373.5.43

Л.М. Пруняк
В.В. Пруняк

УРОКИ РИТОРИКИ ЯК ЗАСІБ ГУМАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ШКОЛІ

Гуманізація сучасної освіти як основа нового педагогічного мислення потребує перегляду змісту навчального процесу, істотною частиною якого є розвиток особистості учня. Стратегію нового підходу закладено в Концепції мовної освіти 12-річної школи, в якій зазначається, що “демократизація і гуманізація навчання мови та вдосконалення мовлення полягає в заміні авторитарних методів впливу на учня методикою партнерського співробітництва вчителя й учня в досягненні поставленої мети, у створенні оптимальних умов для самостійної пізнавальної діяльності, в поданні допомоги школярам у міру виникнення такої потреби для подолання труднощів у процесі навчання, в заохоченні їхньої пізнавальної ініціативи, задоволенні інтересів, розвитку здібностей” (,59-60).

Неабиякі можливості для створення оптимальних умов реалізації концепції мовної освіти 12-річної школи мають уроки риторики. Ця дисципліна все більш активно включається в навчальні програми не тільки вищих навчальних закладів, гімназій та ліцеїв, а й загальноосвітніх шкіл. Риторика як навчальна дисципліна великою мірою відповідає основним пріоритетам сучасної школи і насамперед – ідеї гуманізації навчального процесу.

Основне завдання гуманізації сучасної школи – розвинути творчі здібності учня, включити в дію механізми саморозвитку особистості, чинники підвищення його пізнавальної активності. Це завдання має можливість реалізуватися на уроках риторики, які орієнтовані на самого учня, на його можливості і потреби. Сам зміст предмета риторики задовольняє потреби дитини в любові до людей і до себе, в емоційному контакті, у творчому самовираженні і самоутвердженні. На уроках риторики повною мірою реалізуються принципи рівних можливостей. Кожен учень прилучається до природної ситуації спілкування, під час якого формуються нові аспекти взаємин зі своїми однокласниками, до учителя і, нарешті, до самого себе. Це відбувається завдяки високій культурі спілкування, вихованню поваги до співбесідника, до його людської гідності. Уроки красномовства формують в учнів відповідне емоційне ставлення до духовних цінностей, до реалій навколишнього світу. Тому у школярів глибоко розвивається людська чутливість, на базі якої формуються кращі моральні риси особистості. Крім того, заняття з риторики сприяють вихованню нестандартної особистості школяра, здатного прийняти самостійне рішення у будь-якій складній ситуації.

Великі можливості риторики у процесі гуманізації сучасної школи зумовлені її особливостями як навчальної дисципліни. Саме через це старогрецькі мислителі, що стояли біля початків риторичної науки, називали її не тільки мистецтвом говорити, а й наукою переконувати. Не випадково знання з риторики включають у себе різноманітні науки: логіку і психологію, філософію і педагогіку, мову і літературу. Усі вони гармонійно поєднуються в риторичі і розподіляються за тими її напрямками, які були визначені ще в античні часи. Антична риторика базується на “трьох китах”: етосі, логосі і пафосі. Ці розділи вимагають кропіткої роботи по формуванню в учнів комунікативних умінь, культури добору та використання аргументів, фактів, умінь добирати спеціальні мовні засоби для створення найбільш виразного ораторського висловлювання у різних життєвих ситуаціях.

Поєднання в риторичі елементів мистецтва і науки робить цю навчальну дисципліну надзвичайно привабливою для учнів. Наш досвід роботи в школі свідчить, що учні з великим задоволенням засвоюють досить складні поняття мистецтва і науки красномовства. Це пояснюється цілою низкою причин. Насамперед сама риторика має благодатну основу для інтеграції мовленнєвих вчинків школярів з їх соціальною діяльністю. Зазначимо, що на етапі особистісно-орієнтованого підходу до виховання школярів це має виняткове значення. Реалізація кожним учнем свого "Я", його прагнення орієнтуватися в навколишньому світі і спроби пізнати самого себе можливі лише у мовленнєвій діяльності, у вільному використанні різних типів мовлення. Цьому сприяють усі п'ять частин риторики, які розглядаються в її сучасній структурі відповідно до античних традицій:

1. Вигадування думок.
2. Розташування думок.
3. Прикрашування думок.
4. Запам'ятовування.
5. Виголошування думок.

Робота над мистецтвом переконувати за допомогою слів досить своєрідна і вимагає дещо інших форм організації процесу навчання, ніж традиційний урок. До структури уроку риторики досить природно включаються рольові та ділові ігри, ситуативні вправи, лінгвістичні та психологічні тренінги, інтелектуальні тести. Усе це разом приваблює учнів до уроків риторики, що у свою чергу сприяє підвищенню ефективності роботи старшокласників у контексті навчання красномовства. На уроках риторики створюється виключно інша обстановка, яка повною мірою дозволяє учням розкріпачитися, творчо осмислити усі свої дії. Слід зазначити, що розкріпачення учнів починається з таких зовнішніх параметрів, як вираз обличчя, координація рухів тіла, міміка, вироблення дикції, гнучкості голосу і таке інше. У результаті численних тренувань зовнішні якості поведінки дитини трансформуються в її внутрішню безпосередність, в уміння володіти своїм виразом обличчя, вільно і легко рухатися, поступово виражати свої думки. З часом школярі набувають здатності мислити легко і невимушено. А це призводить до формування умінь пізнавати нове з радістю, з захопленням, з користю для себе та інших. У такий спосіб підвищується соціальна активність учня, він не боїться вголос висловлювати свої думки, виступати опонентом, рецензентом, доповідачем і т. п. Найголовніше на уроках риторики – це те, що діти не бояться помилитися (а це найбільшою мірою сковає їх на традиційних уроках). Дух імпровізації, творчої активності панує на заняттях з красномовства. Він допомагає навіть найбоязливішим і сором'язливим подолати свій страх перед учителем, своїми однокласниками, перед незграбно побудованою відповіддю. Під час проведення перших уроків риторики слід насамперед звернути увагу учнів на етапи процесу спілкування, на необхідність виконання мовцем певних видів діяльності перед виступом та під час його виголошення. Ще з часів Аристотеля виділяють три основні етапи мовленнєвої діяльності оратора: підготовчий (докомунікативний), комунікативний (безпосередній виступ перед аудиторією) та посткомунікативний (аналіз виголошеної інформації після виступу).

Важливо переконати школярів у тому, що успіх виступу залежить від ретельної підготовки. Наші спостереження свідчать, що найкраще в цьому можна переконати учнів, записавши їх виступ на магнітофонну плівку або зробивши його машинопис. Недосконалість форми повідомлення, порушення логічної послідовності, лексико-синтаксична одноманітність, монотонність і таке інше яскраво переконують юних риторів у необхідності проведення перед публічним виступом кропіткої підготовчої роботи. Тому на докомунікативному етапі слід визначити мету і тему промови, скласти її план, дібрати необхідний матеріал, написати текст, враховуючи рівень підготовки адресата. При цьому слід подбати про композиційно-логічне оформлення тексту, його стилістичну досконалість. Для того, щоб недосвідчений промовець почував себе впевненіше перед

аудиторією, необхідно обов'язково мати при собі написаний текст. Це дозволить йому контролювати процес спілкування, стежити за своїм диханням, темпом мовлення, силою голосу, виразністю артикуляції, реакцією аудиторії впродовж тривання всієї комунікативної фази.

Після визначення мети свого виступу (інформувати, переконувати, спонукати, розважати) учневі слід обрати тему промови, враховуючи її новизну, актуальність, відповідність рівневі обізнаності з проблемою самого школяра.

Вид виступу зумовлюється його метою. Найпоширенішим у шкільній практиці є інформаційний вид, який містить конкретне і точне повідомлення про той чи інший факт, подію, явище об'єктивної дійсності (відповідь школяра, пояснення вчителя і т.д.). Для того, щоб переконати слухачів, вдаються до такого виступу, який ґрунтується на використанні логічних міркувань з намаганням вплинути на емоції та почуття аудиторії. Як правило, тема такого виступу завжди дискусійна. З метою спонукання до якоїсь дії, вчинку використовують такий виступ, в якому містяться прямі або завуальовані заклики різного характеру – політичного, економічного, соціального тощо. Більшість виступів на політичних зібраннях належить до надихаючого виду. Їх мета – дати оцінку певним вчинкам конкретних осіб. Через це у них простежується звернення до почуттів адресата. Виступ з метою розважити слухачів використовується на вечорах відпочинку, концертах, коли одночасно поєднуються серйозна думка і гумор чи іронія. Важливо, щоб мовець при цьому був тонким психологом, дотримувався такту.

Під час реалізації комунікативного етапу спілкування дуже важливо для учнів уміти вступити в контакт з адресатом, створити сприятливу атмосферу обміну думками. Істотною ознакою культури поведінки будь-якої людини є дотримання мовного етикету, тобто використання системи національно-специфічних стереотипів, стійких формул спілкування, що слугують засобом встановлення і підтримки контактів та обраної тональності комунікативного акту. Моральну основу такого спілкування становить гуманізм, ввічливість, терпиме ставлення до слухача незалежно від його віку, соціального стану, обізнаності.

Типовими комунікативними ситуаціями, що сприяють встановленню дружніх стосунків, забезпечують довірливе спілкування, реалізацію потреб та інтересів школярів у гуманних стосунках, є етикетні вирази: звертання, вітання, знайомство, побажання, запрошення, прохання, вдячність, порада, застереження, відмова, комплімент, прощання тощо. Учні повинні зрозуміти, що мовний етикет допомагає їм привертати, переключати увагу аудиторії, налагоджувати і підтримувати впродовж усього виступу надійний контакт зі слухачами, виражати свою згоду чи незгоду, задоволення, співчуття чи жаль з приводу чогось. Усе це допомагає школярам зацікавитись проблемами, інтересами і бажаннями слухачів, сприяє встановленню партнерських взаємин, що у свою чергу виступає чинником гуманізації навчально-виховного процесу, акту спілкування та покращання міжособистісних стосунків.

Не менш важливим для будь-якого оратора є посткомунікативний етап спілкування, коли йому доводиться аналізувати свій виступ як з точки зору уміння переконувати слухачів, доносити до них основні положення свого виступу, так і з точки зору його форми, наявності чи відсутності контакту і відповідної реакції аудиторії. Досвідченому ораторові (а ще більше початківцю) важливо відзначити про себе слабкі сторони свого виступу, усвідомити суть і причини виявлених недоліків, а головне – вжити заходів щодо їх уникнення у подальших виступах.

Пізнання основ красномовства вимагає від учнів міцних знань з мови. Разом з тим наш досвід викладання риторики свідчить, що на перших уроках учителіві не слід поспішати з роботою над мовними засобами. На традиційних уроках спочатку робота проводиться над засвоєнням мовних одиниць, а потім над їх практичним використанням. На заняттях з риторики ситуація кардинально міняється. Спочатку ми пропонуємо дітям проявити свої ще несформовані ораторські здібності, підготувавши висловлювання

певного тематичного спрямування, виступити з ним перед однокласниками. Юні промовці повинні самі відчувати, що їм не вистачає знань та умінь для побудови тексту того чи іншого типу. Коли школярі усвідомляють свою безпорадність в організації матеріалу, коли вони відчують потребу в оволодінні способами мовного оформлення різних типів мовлення, тоді і слід розпочинати кропітку роботу по вивченню основних риторичних фігур.

Вивчення риторичних засобів у школі потребує від учнів спеціальних знань, за допомогою яких забезпечується виразність мовлення. Вона великою мірою пов'язана із здатністю мовлення називати уявлення. Частково школярі навчаються цього як на уроках мови, так і на уроках літератури. Однак поняття виразності вимагає також і додаткових знань з психології, стилістики, логіки та естетики. Практично реалізувати всі ці вимоги в контексті уроку риторики дуже складно. Тому ми працюємо над фігурами, що є найбільш важливими для побудови текстів різних типів і призначень. Це насамперед тропи. Практика показує необхідність вивчення їх для побудови конструкцій різних типів мовлення.

Основні види тропів, необхідні для створення того чи іншого типу тексту, школярі уже знають: метафора, метонімія, синекдоха, порівняння, перифраз, алегорія, гіпербола, антитеза та ін. Однак для повноцінного оволодіння ораторським мистецтвом цього не достатньо. Тому ми ознайомлюємо дітей з тропами, які меншою мірою зустрічаються в мовній практиці (евфемізм, антономазія, мімезис, катахреза, хіазм, астеїзм). Крім тропів, школярі вивчають й інші риторичні засоби, такі, як приклад, повтор, розповідь, пояснення, рафінування, заклик, цитування, натяк, гра слів, парадокс, риторичне питання та ін. Робота над створенням певних риторичних фігур пов'язана з гуманізацією педагогічного процесу в школі, з формуванням у дітей емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу, з розвитком людської чуттєвості, чуйності, співчуття, взаємопідтримки, здатності розуміти почуття і думки іншої людини. У цьому відношенні для риторики як науки переконувати особливо важливі такі основні ознаки мовлення, як правильність, ясність, краса і доцільність. Ієрархія названих ознак мовлення зумовлює роль лінгвістичних і екстралінгвістичних знань і навичок, необхідних для успішного використання мовних засобів з риторичною метою: правильність мовлення вивчається у граматиці, ясність, краса і доцільність, пов'язані як з лінгвістикою, так і з логікою, психологією, етикою та естетикою, - вивчаються в риториці. Тісний взаємозв'язок між граматикою і риторикою простежується під час аналізу тих риторичних та стилістичних фігур, які вивчаються на уроках ораторської майстерності. Досить часто навіть неможливо розмежувати, де в тій чи іншій фігурі закінчується лінгвістичний елемент і починається риторика. Так, навіть просте повторення одного і того ж слова, словосполучення чи речення створює певну емоційну тональність фрази, у зв'язку з чим виникають такі фігури, як анафора, гемінація, епіфора, анадиплосис, хіазм, епанод, кільце та інші. Разом з тим відсутність якогось слова, частини речення сприяє виникненню цілої низки фігур - умовчання, апосіопези, еліпсису, просіопези та ін.

Робота над засвоєнням семантики складних фігур проводиться у декілька етапів. Спочатку - на етапі визначення - учням пропонуються тексти (зазвичай не менше двох), в яких необхідно знайти однакові риторичні засоби. Потім ці засоби аналізуються, виявляються їй спільні ознаки, властивості. На основі компаративного аналізу школярі самостійно дають логічне тлумачення того чи іншого терміна. Згодом це визначення порівнюється з загальноновизнаним науковим, уточнюється, узагальнюється і заноситься до риторичного словничка. На наступному етапі - етапі розпізнавання - школярі відшукують потрібну фігуру в текстах різних стилів і жанрів, систематизують і класифікують їх. На третьому етапі - етапі функціонування - з даними фігурами складаються самостійні тексти, які реалізуються як в усному, так і в писемному мовленні. Часто на уроках риторики виникає ще один (четвертий) етап засвоєння риторичних фігур. Ми назвали його етапом оживлення. Він являє собою театралізовану частину уроку риторики, коли учні або

самі перевтілюються у ті чи інші фігури, або знаходять для цих фігур оригінальні образи, які інсценуються відповідно до тієї чи іншої мети навчання. Досвід роботи в школі свідчить, що такі форми засвоєння складних понять риторики допомагають дітям відшукати самостійні шляхи для вираження своїх думок, емоцій, почуттів, вчать їх фантазувати, бачити незвичне у звичайному, що значно розширює їх емоційно-експресивну сферу мислення.

Ці та багато інших засобів забезпечують мовне оформлення висловлювання оратора. Але ними не вичерпується вивчення риторики в школі. Це лиш один із аспектів оволодіння справжнім мистецтвом переконувати. Мовлення, що переконує адресата, - це текст, який насамперед має емоційно-експресивне забарвлення. Вільне використання риторичних фігур великою мірою сприяє формуванню в оратора чуттєвої сфери свого мовлення, дозволяє йому створити той емоційний фон, який допоможе йому переконати слухачів, надихнути їх, викликати їх активну реакцію, тобто активізувати їх психічну сприйнятливність, спонукати їх до згоди. Однак це можливо лише тоді, коли сам мовець вірить у силу свого слова, коли слова і вчинки не вступають у протиріччя з його моральними рисами.

Отже, оволодіння засобами переконуючої інформації, живим словом молоді особливо важливе у наш час, коли зростає ціна на мудру думку, ефективне слово, етичний риторичний вчинок в ім'я істини і добра. Наші спостереження свідчать, що врахування зазначених підходів до організації уроків риторики викликає в учнів живий інтерес до слова, перетворюючи заняття з красномовства у природну форму спілкування, де вони можуть проявити свою ініціативу, пізнавальну самостійність, емоційно-експресивну сторону взаємин. На таких уроках створюється багато можливостей для творчої роботи школярів, для реалізації природного потенціалу особистості, що, безумовно, сприяє гуманізації процесу навчання і виховання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамович С., Чікарьова М. Риторика: Навчальний посібник.- Львів, 2001.
2. Глазова О. Плани-конспекти уроків практичної риторики в 10 класі // Дивослово. – 2002.- №3.
3. Глазова О. Плани-конспекти уроків практичної риторики в 11 класі // Дивослово. – 2002.- №4.
4. Ключек Г. Риторика: Навчально-методичний комплекс для філологічних факультетів // Дивослово.- 2002.- №8.
5. Концепція мовної освіти 12-річної школи // Дивослово. – 2002. - № 8.
6. Мацько Л. Риторика: предмет, основні поняття, розділи // Дивослово. – 2001.- №12
7. Педагогическая риторика : Учебное пособие /Под ред. Н.А. Ипполитовой. – М.: МПГУ, 2001.
8. Поль Л. Сопер. Основы искусства речи.- Ростов-на-Дону: Фенікс, 1999.
9. Рождественский Ю. Принципы современной риторики.- М.: Аргус, 2000.
10. Рыданова И. Основы педагогики общения.- Минск: Беларуская навука, 1998.
11. Стельмахович М. Український мовленнєвий етикет // Народознавство.- 1997.- №38.
12. Томан І. Мистецтво говорити. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1989.
13. Хазагеров Т., Ширина Л. Общая риторика. – Ростов-на-Дону: Фенікс, 1999.
14. Шейнов В. Риторика. – М.: Амалфея, 2000.

УДК 371.302.2

І.В. Гриценко

ВПЛИВ ХУДОЖНЬОГО ДІАЛОГУ НА СТАНОВЛЕННЯ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ДОСВІДУ ОСВОЄННЯ ЕСТЕТИКИ РІДНОГО СЛОВА

У здійсненні завдань розвитку естетичного досвіду особистості особлива роль належить мові. Оволодіваючи мовою, людина з її допомогою може відобразити світ,